

Etologie a její význam pro porozumění chování člověka

Zdeněk Klejn

K nedožitým devadesátinám prof. Konrada Lorenze

Motto:

Mou hlavní myšlenkou je, že dnešní svět se dostal do morální krize. Výchozí bod z této krize tkví v jakési rekonstrukci lidského vědomí a svědomí. Více než v systémových změnách a technických tricích to vidím ve změnách vnímání a chování. (V. Havel)

Etologie (z řec. *ethos* = zvyk, mrav, obyčej, charakter, chování) je jednou z věd, které se zabývají chováním zvířat a také chováním člověka. Klasická zoologie vznikla na bázi srovnávací zoologie ve 30. – 40. letech tohoto století a je navždy spojena se jménem lékaře a zoologa prof. Konrada Z. Lorenze (7. 11. 1903 – 27. 2. 1989), velkého humanisty a člověka všestranně vzdělaného, jehož nedožití 90. narozeniny si letos připomínáme. (Viz *Živa* 4/1989; pozn. red.)

Definovat pojem chování není snadné, už proto ne, že tomuto fenoménu se věnují desítky disciplín (fyziologie vyšší nervové činnosti, behaviorismus, ale také psychoanalýza, psychologie, psychiatrie, pedagogika, sociální antropologie aj.), a navíc se termínu užívá i pro popis procesů ve strukturách (a mezi strukturami) nižších organizačních úrovní, než je celistvý organismus, např.: „...chování maligní tkáně se odlišuje...“ anebo naopak na úrovních mnohem vyšších, např.: „...chování spojeneckých armád bylo...“ aj. Ke všemu se s ním můžeme setkat i v oborech, které se nezabývají živými organismy (v našem dosavadním pojetí), např.: „...chování sopky nelze spolehlivě předvídat...“ Je z toho dobře vidět nesnadnost při vymezení (definování) pojmu, které by uspokojilo všechny badatele, zároveň ale jeho častá frekvence vypovídá o jeho užitečnosti. Patrně proto, že nám usnadňuje vzájemnou komunikaci, umožňuje nám popis některých jevů (hledisko deskriptivní), i když většinou nabízí jen nepatrné anebo vůbec žádné vysvětlení (hledisko explanativní).

Pokud jde o chování zvířat, mohli bychom se spokojit s tím, že jde o soubor všech aktivit, jimiž organismus zabezpečuje svoje optimální přežití jako individua (chování orientační, ch. alimentární, ch. agonistické aj.) i jako příslušníka daného zoologického druhu např. chování reprodukční, ch. mateřské, ch. agonistické.

Velká potíž nastane, pokusíme-li se o definici chování lidského. Zdá se, že by bylo vhodné zvažovat jednotlivé úrovně (hladiny?), na nichž lze lidské chování pozorovat, popisovat v normě a patologii, příp. ho vysvětlovat či dokonce predikovat. Takových hladin je nejméně jedenáct a je zřejmé, že síla jejich vzájemného ovlivňování je přímo úměrná jejich blízkosti v pomyslné „škále“ organizačních

úrovní (I.-XI.). Na každé této úrovni je kompetentní jiná vědecká disciplína, se svými specifickými metodami a hypotézami. Nesmírně důležité je mít neustále na paměti vzájemnou funkční souvislost a neoddělitelnost všech těchto úrovní.

Podstatné je, co představuje primární předmět našeho zkoumání: I. molekula, II. gen, III. chromozóm, IV. buňka, V. tkáň (orgán), VI. individuum (jedinec), VII. pár (dyáda muž + žena), VIII. rodina (rodiče + děti), IX. skupina, X. národ (stát), XI. lidstvo (filozofická reflexe). U člověka je však třeba vždy zvažovat ještě nejméně tři další charakteristiky, a to zvláště když se pokoušíme o vysvětlení chování abnormálního (patologického): 1. určité prvky chování jsou společné všem příslušníkům rodu *Homo* (druhově specifické), 2. některé jsou však významně determinovány daným sociokulturním okruhem (kulturně specifické) a 3. existuje chování typické pro dané individuum na základě jeho jedinečných životních zkušeností (individuálně specifické).

Pokud jde o etologii, ta se zajímá primárně o biologické základy chování zvířat i člověka, o vznik a formování chování daného druhu, ale i druhů blízké příbuzných, v průběhu jejich evoluce (hledisko fylogenetické), sleduje, kdy se dané chování objevuje a za jakých okolností v průběhu individuálního vývoje jedince (hledisko ontogenetické), pokouší se odpovědět na otázku, proč se dané chování děje, jakou má „vnitřní“ příčinu (hledisko kauzální) a přirozeně se ptá i po tom, je-li takové chování v dané situaci opravdu nejvýhodnější, zda „právě nyní a zde“ je vskutku optimální (hledisko funkční).

Hlavním metodickým nástrojem klasické etologie bylo detailní pozorování a spolehlivá, objektivní deskripce, a to především v přirozených podmínkách, k nimž je daný druh svým dlouholetým fylogenetickým vývojem nejlépe přizpůsoben. Mnoho prvků chování pro daný druh charakteristických je výsledkem téže fylogenetické adaptace, jako jsou znaky morfologické (tvar lebky aj.). Lze tedy o etologii říci, že je to biologická disciplína (hovoří se také o srovnávací – komparativní biologii chování) zohledňující vývojový aspekt chování (důraz na ty vzorce chování, které se udržují právě pro svou evoluční úspěšnost).

Profesor dr. Konrad Z. Lorenz, nositel Nobelovy ceny

Je patrné, že všechna tato hlediska mají svůj inspirativní (přinejmenším) význam i pro pozorování, popis, leckdy i vysvětlení (a příp. terapii) při studiu chování člověka, a to jak v normě, tak patologii. Je třeba si stále uvědomovat, že situace je zde mnohem komplikovanější, protože člověk se od ostatních živočišných druhů odlišuje. Za pomoci abstraktního myšlení a artikulované řeči vytvořil zvláštní fenomén – svou kulturu, která je s ním neoddělitelně spjata. Dokonce rozhodujícím kritériem pro zařazení našeho hypotetického živočišného předchůdce do rodu *Homo* nejsou ani tak znaky morfologické, ale je to intencionalita (smysluplná záměrnost) při výrobě prvního nástroje. Je ale nepochybné, že dlouholetý fylogenetický vývoj člověka zanechal mnohé významné mechanismy v lidském chování,

KURT MÜNDL

Zachraňme naději

ROZHOVORY S KONRADEM LORENZEM

Zachraňme naději

PANORAMA

jako dědičtí po našich živočišných předchůdcích.

Vraťme se však ještě ke Konradu Lorenzovi, který všechny svoje významné práce i objevy (koncepte vrozených podnětových schémat; zvl. mechanismus jednorázového učení – vtištění, imprinting; kritéria instinktivního chování; tzv. dětské schéma aj.) uskutečnil při pozorování živočichů, zejména ptáků a ryb. Často a podnětně se však vyjadřoval i k chování člověka a přesvědčivě ukázal na užitečnost etologického přístupu při pohledu na naše vlastní chování. Ostatně i jeden z jeho spolupracovníků prof. Niko Tinbergen (česky vyšla jeho kniha Zvědaví přírodovědci, Mladá fronta, Praha 1973), který prováděl originální pokusy s chováním hmyzu a ryb, sepsal se svou ženou pozoruhodnou monografii o dětském autistickém chování (Early Childhood Autism – An Ethological Approach, Verlag P. Parey, 1972). Přínos etologie pro výzkum chování člověka byl nakonec oceněn i udělením Nobelovy ceny za lékařství a fyziologii v r. 1973, kterou obdrželi Konrad Lorenz, Niko Tinbergen a Karl von Frisch (studoval chování včel).

Dobře se ví, že některé Lorenzovy koncepte a myšlenky byly napadány, kritika měla námitky proti některým jeho aplikacím na chování člověka (např. agresivitu). Argumentovalo se omezeným významem vrozených (instinktivních) komponent v lidském chování aj. V knize brilantních esejů Osm smrtelných hříchů civilizovaného člověka, kterou Konrad Lorenz napsal již v r. 1963 (!) uvádí však zřetelně (čs. vyd. Praha 1990, na str. 70): „...ve své nehlubší podstatě je člověk přirozeně kulturním a může tedy nalézt úplně uspokojivou identifikaci jen s kulturou a v kultuře.“

Jaký je náš současný názor na využití etologie pro výzkum lidského chování? Ukázalo se záhy, že etologie není asi tím jediným všelékem, který by nám umožnil porozumět všem problémům, které si člověk svým vlastním chováním způsobuje. Etologové jsou si toho dobře vědomi a spojují své úsilí s příbuznými disciplinami (neuroetologie, etofarmakologie aj.). V humánní medicíně je však několik

oborů, kde etologie má svůj význam a také se toho (stále častěji) využívá. Nejen např. v pediatrii (negativní důsledky časné separace novorozenců od matky a mateřské chování jako celek), ale také v sexuologii (sexdiagnostika některých poruch u preferovaném objektu či v aktivitách) a také při snaze o lepší porozumění lidské neverbální komunikaci, jako je tomu např. v psychiatrii. Zajímavý atlas lidského neverbálního chování (Manwatching) sestavil zoolog prof. B. Morris, autor slavné Nahé opice.

Ve světě již existuje Mezinárodní společnost etologie člověka, jejímž prezidentem je prof. Irenaeus Eibl-Eibesfeldt, žák K. Lorenze a autor mnoha pozoruhodných statí i monografií o lidském chování. Mnozí si jistě připomenou jeho knihu Galapágy – Noemova archa v Tichém oceánu, která vyšla i v češtině (Orbis, Praha 1970). Málo se ale u nás ví o jeho více než 800stránkovém kompendiu Human Ethology.

Závěrem ještě několik slov o tradici etologie u nás. Jsou mezi námi badatelé, kteří prof. Lorenze osobně znali a velmi si ho vážili – např. prof. Z. Veselovský a dr. J. Madlafousek, kteří jsou mj. čestnými členy České a slovenské etologické společnosti, v jejíž vznik vyústilo setkávání pracovníků nejrůznějších oborů (pediatrů, psychologů, veterinářů, zoologů, zootechniků, myslivců aj.), která mají u nás více než 20letou tradici. Tato etologická společnost (založená v r. 1992 jako Československá etologická společnost) sdružuje více než stovku zájemců o etologický obor z Čech, Moravy i Slovenska. Společnost vydává svoje Zprávy a přijímá zájemce i z řad studentů. Na toto místo patří i upozornění na některé tituly původní etologické literatury: S. Drvota: Od zvířete k člověku (Panorama, Praha 1979); vysokoškolská slovenská učebnice M. Novacký, M. Czako: Základy etologie (SPN, Bratislava 1987); monografie Z. Veselovského: Chováme se jako zvířata? (Panorama, Praha 1992) a jiné.

Při pohledu na televizní zpravodajství v libovolně zvolený večer nás nutně napadne, že člověk – sám sebe označující

jako tvora moudrého – by se měl hluboce stydět za potoky krve, stupidní násilí a neuvěřitelnou zákeřnost, všechno jevy, které ve zvířecí říši nenalzáme. Etologie patrně opravdu problémy šlejičeho světa nevyřeší, může nám však pomoci mnohé pochopit a snad i napravit. V konkrétních případech potom (kupt. u poruch neverbálního chování u těžkých psychických poruch) si lze vypůjčit a parafrázovat výrok W. Churchilla o demokracii: Není to ideální pomůcka, ale zatím nemáme lepší.

Tato stať je určena památce K. Lorenze, bude snad vhodné zakončit ji dvěma citáty, z nichž lze poznat nejen jeho pokoru a moudrost, ale i odvahu odporovat zlu. Možná to jsou právě ty klíčové vlastnosti, které by mohly lidstvo spasit. K. Lorenz (Osm smrtelných hříchů, Praha 1990): „... i minění uvnitř vědeckého světa samotného má tendenci považovat za nejdůležitější ty obory, kterých si váží lidstvo degradované na úroveň mas, lidé bez tradic a bez citění, lidé odcizení přírodě a podobající se domácím zvířatům. Je to skličující, ale i minění samotných věd vykazuje všechny ty známky rozkladu... za velkou vědu není považována věda o nejdůležitějších záležitostech na naší planetě ani věda o lidské duši nebo lidském duchu, ale ta věda, která slibuje peníze, energii nebo moc, i kdyby to třeba byla jen moc zničit všechno skutečně veliké a krásné.“

A z knihy rozhovorů K. Mündla s K. Lorenzem Zachraňme naději (Praha 1992): „...mnoho našich současníků se drží téměř nábožně víry, že člověku se nemůže nic stát. Věří, že technika a věda dokáží společně vyrobit nějaký ochranný štít, který nás udrží naživu věčně. Nevím. Možná, že se lidstvo dožije jedné z utopických představ o budoucnosti, v níž všichni žijí ve městech, polykají tablety s umělou výživou a nosí kyslíkové masky. Technicky by se to dalo zařídit. Pokud ale k něčemu takovému dojde, tak lidé stejně zahynou, protože v takovém modelu života zanikají všechny mezilidské kulturní vztahy i city, které jsou znakem lidství. Odbourávání těchto vlastností se projevuje stejně tragicky jako záhuba harmonického živého světa, na němž jsme závislí.“

